

V. F. Mînorskî

Kurd

Neviyên Mîdiya ne

Wergêr:
Elî Cefer

- Nav-nîşan: Kurd neviyên Mîdiya ne
- Daner: V. F. Mînorskî
- Wergêr ji zimanê erebî: Elî Cefer
- Bergsazî: Reşad Yûsiv
- Çapa yekemîn: Çiriya Pêşîn - 2005

- Weşanên: Xanî 1/2

N a v e r o k

- Çend gotin	6
- Pêşgotina çapa erebî	7
- Kurd neviyên Mîdiya ne	10
- Gêrav - Dehmen	17

- Berhemên daner 23

Çend gotin

V. F. Mînskî yek ji berztirîn rojhilatnasên Rûs e, ku bi lêkolînên xwe yên di dermafê pîrsa kurdî de, bi taybet jî yên li ser dîroka Kurd navdar e. Lewre çî lêkolînên li ser dîroka gelê Kurd bêne çêkirin, nivîsên Mînskî jê re jêderine kêrhatî û girîng in.

Ev deqa ku me ji zimanê erebî wergerandiye bo zimanê kurdî (tîpên latînî) bi xwe wergera wergerê ye. Di rastiya xwe de, Dr. Kemal Mezher Ehmed ew jî rûsî wergerandiye erebî û ew bi gelek têbîn û baweriyên bicîh û pêwîst, yên di gêrava lêkolînê de danîne, bêhtir dewlemend kiriye. Pişt re jî, ew wergera, ligel lêkolîna “ Kurd - têbîn û nêrîn “, wergera Dr. Merof Xeznedar, di yek bergî de, jî aliya “ Kombenda Kawa ya Çanda Kurdî “, hatiye weşandin.

Me jî, ji ber girîngiya mijarê, û bi baweriya ku hejmareke bêhtir ji xwendevanan sûdê jê werbigrin, ew bo zimanê zikmakî wergerandiye.

Divê em bêjin jî, ku herdu rêzdarên Dr. rojnamevan Ebdilmecîd Şêxo, herweha Dr. Kamiran Bêkes hûrbînî û lêveger li wergera me kirine, lewre em sipasiyên xwe pêşkêşî wan dikin.

Elî Cefer

Pêşgotina çapa Erebi

*Ez im yê ku tevî dawîya demê
bi xwe re tiştê ku yên berê nikarî bûn anî*

Bi va xêzika helbestî, ya watedar ya helbestvan Ebî el-Elai Elme'erî^(*), dost û hogirên Mînorskî lêkolînên xwe, yên ku bi boneya 75 saliya jidayîkbûyîna wî belav kiri bûn (Studies presented to Vladimir Minorsky by his colleague and friends. “ *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* “ (University of London). Vol XIV. Part 3), dest pê kirin.

Eva ha jî, hêjatirîn tişt e ku zanyarekî dîrokzan û mezin, mîna Mînorskî (1877-1966) ewê ku, bi rastî, pirtûkxana dîroka kervin bi lêkolînên xwe yên kûr dewlemend kiriye, pê were xeysetkirin. (di derbara berhemên V. Mînorskî de hûn dikarin li va berhema jêrîn vegerin: “ *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* “. Vol. XIV. Part 3. P. 669-681, Iranica, Publication of the University of Tehran, 1964, Vol. 775).

Mînorskî, bi gelek lêkolînên xwe yên nirxabilind û bi pir zimanan ku li ser dîroka gelê Kurd nivisandi bûn, di ronîkirina gelek quncikên tarî yên wê dîrokê de, xwedî rol û çakiyeke mezin e. Lêkolîna wî ya ku bi zimanê firansî li ser Kurd û Kurdistanê di “ *Îsêklopêdiya Îslamî* ” de (“ *Encyclopedie de l' Islam* “ Vol. II, 1927, P. 1196-1219, 1220-2), nivisiye û di sala 1927 an de hatiye belavkirin, ji lêkolînên wî ya herî girîngtir tê hejmartin. Ev

lêkolîna bi xwe di çapên îngilîzî û elmanî ya Însêklopêdiya Îslamî de hate belavkirin.

Tiştê herî girîng di vê babetê de nêrîna Mînskî ya li ser hatina gelê Kurd ji nijada Mîdî ye, evê nirînê jî, bala zanyarên dîrokî zor kişand. Di vî warî de têrkar e em bêjin ku dîrokzanê Kurd yê mezin, rihmetî Mihemed Emîn Zekî, li gor ku wî bi xwe li xwe naye, dê nikanî ba pirtûka xwe ya navdar “ Kurtahiya dîroka Kurd û Kurdistan “ bafranda, eger wî lêkolîna Mînskî ne xwendî bûya. Ew (M. E. Zekî) di pêşgotina pirtûka xwe de dibêje ku piştî xwendina lêkolîna Mînskî, wî yekser biryar da ku: “ li ber ronîya vê lêkolîna nirxbiha û li gor bingeh û şewazên wê, dest bi nivîsandina (Kurtahiya dîroka Kurd û Kurdistanê ji kevntirîn heyam û ta nuha) bike “. Li pêşgotina çapa erebî ya pirtûka mamoste Mihemed Emîn Zekî (Qahîra, 1936, rûp. C) vegere.

Di vê lêkolînê de, ya ku em îro dixin nav destên xwendevanên rûmetdar, Prof. Mînskî, berî mirîna xwe bi maweyeke zor kurt, bersiva pîrsa zanyarê kurd yê ji Sovyetistanê, Prof. Qenatê Kurdo ya li ser regeza Kurd dide û nirîna xwe ya dawiyê têde dibêje. Ev lêkolîna cara pêşîn e ku belav dibe.

Endamê komelgeha zanistî Prof. Q. Kurdo ev temîna ya ku Mînskî bi destnivîsa xwe nivîsî bû û hin serastkirin xisti bûnê, diyarî pirtûkxana “ Komelgeha Zanyarî ya Kurd “ kir.

Girîngiya herî pêşîn û mezin ya vê gotarê ew e ku Prof. Mînskî, piştî borandina sih salî di ser lêkolîna wî ya pêşîn re, ya ku li ser nijada Kurdan belav kiri bû û hêştî bû giftogoyeke dirêj di navbera zanyarên zanistî de çê bibe, careke din li ser

bingehine zanistî û hişmendî yê tund nirînên xwe
yên berê di derbarê ku Kurd neviyên Mîdiya ne
diçespîne.

Wergêr:
K. M. Ehmed

* Ebo el-Elai Elme'eri: Navê xwe Ehmed kurê Ebdulah kurê
Silêman e. Helbestvan û filosofekî Ereb e. Li bajarokê el-Me'erê,
nizîkî bajarê Helebê - Sûriyê, di sala 973 an p. Z. ji dayîk bûye
û sala 1057-1058 an çûye ser dilovaniya xwe. Hevdemê çerxa
Ebasiyan û dewleta Dostikî ya kurdî bûye.
(Elî Cefêr)

Kurd neviyên Mîdiya ne

- 1 -

Beşê Bakurî Rojavayê helema Îranê navê Mîdiya hilgirti bû (Bi Exrîqî Media)⁽¹⁾. Jêderên Erkoloci û Mixî li ser wan çerxên zor kevnare dinivîsînin, gava li vê herêmê hin dewletên biçûk û êlên⁽²⁾ herêmnijada hebûn⁽³⁾ ku paşê ew hemû di hundir refên penaberên nû de, yên bi navê “ îranî ” naskiri bûn hatin pişaftin.

Bi gelemperî li wir du kom ji êlên îranî hebûn: Mîdî (Media), û Faris (Parsua, Parsa). Cara pêşin jêderên Asorî hebûna (Parsua) sala 844 an berî Zayîne destnîşan kiri bûn, ya (Media) jî sala 836 an b. Z. li herêma ku dikeve Başûrê gola Ormiyê, ango li Kurdistanê Mokerîyan a îroj. Ji me ve jî, pir kêmtir gotinên ku ji kokmakeke Mîdî hiltên naskiri ne. Lê belê, navên deselatdar û tevaya diroka wan nîşan didin ku, eger ew ne birayên Farisa bûn, bi kêmanî, ew Kurmamên hev bûn.

Hêjaye em bêjin, ku navê (Parsua) jî navçeya ku dikeve hêla Başûrê gola Ormiyê zû rabû û winda bû. Baweriya girantir jî ew e ku tevayê (Parsua) hîn bi Başûr de koçbar bûn, û bi navê (Pârsa) hatin nasîn, herêma Faris (Pârs) jî bû navenda sereke ji wan re. Vajî wê, Mîdî (Mâda) li Bakur Rojava man û karî bûn hemû dewletên biçûk yên herêmê bixistana bin serweriya xwe, wisa jî karî bûn dijminên xwe, Skêvî⁽⁴⁾, yên ku ji Bakur penaber

bû bûn, wêran bikirana. Herwekî tê xuya kirin ku ew di tolvekirina dewleta Orarto⁽⁵⁾ li herêma gola Wanê hevbeş bûn. Lê girîngtirîn serkeftina Mîdiya ew bû ku wan karî bûn dewleta Asorî ya kevin wêran bikirana. Paşayê Mîdî, Kiyaxisar (Uksitar, Huvaxsatara)⁽⁶⁾ piştî dagirkirina Nînewa paytext, sala 612 an b. Z. karî bû çarçewa mal û arziya xwe lezane ta kûraniya Asiya Biçûk fireh bikira. Û piştî şerê wî yê li dij paşayê Lîdiya⁽⁷⁾ (590-585 b. Z), sînore dewleta Mîdiya ji Rojava ve giha çemê ku di dema nuha de bi navê Qezil Îrmiq⁽⁸⁾ tê nasîn, ewê ku 50 KM li Rojhilata paytexta Tirkîyê ya îroyîn, Anqere dikeve.

Wisa hemû bingehên çespandina baweriya ku van serkeftinan hêşt ku êlên Mîdiya, bi awayekî berçav, berve Rojava bilivin. Weha jî Mîdiyan yekemîn dewleta îranî ya gewre, ku herêmên cuda hambêz kirin, ava kirin.

- 2 -

Dewleta Mîdiya dora 175 salan jiya⁽⁹⁾ ta ku damezrênerê dewleta Faris Koriş (Bi Exrîqî Kiyoris, û bi rûsî Kîr) kanî bû paşayê dawî yê Mîdiya, Îştîyak (Îştuvegu) li derdora sala 550 b. Z. ji ser text û tac bîne xwar.

Yek ji qelawîzên (nîşan) têkiliyên nêzîk yên di navbera Mîdiya û Farisan de ew e ku bi gumana mezintir, Koriş kurê keça Îştîyak bû. Lê tevî wê jî, guhastina deselatê ji Mîdiyan bo Farisan, nîşana wendakirina Mîdiyan ji serdestiyê re bû, loman ji

em dibînin ku di serdema paşayên Faris de çend raperîn li Mîdiya çê bûn; wekî nimûne, di dema Dara de (Dârayavahus). Piştî ku raperînên wan hatin perçiqandin, heye ku komine nû ji Mîdiyan berve Rojava mişext bû bin.

Lê qunaxa sisiyê ji jiyana Mîdiyan bi destpêkirina êrişa Îskenderê Makedonî ser Îranê (331-323 b. Z.) dest pê dike, gava Etropat, serleşgerê⁽¹⁰⁾ berê yê Darayê sêhem, dewleteke nû bi navê Mîdiya Biçûk li herêma Azerbeycana Başûr ya îro, ava kir. Ev dewleta li ser navê wî, bi Aturpatakan⁽¹¹⁾ hate binavkirin û bawerî jî mezin e ku bermayên êlên Mîdiya li wir civîn û ciwar bûn.

Di serdema Erşakiyan (248 b. Z - 226 p. Z) êline îranî ye nû, ku ji Rojhilat koçber bû bûn, bi navê Pars⁽¹²⁾ (Parthava, Pahlav) li Azerbeycana Başûr der ketin holê. Derketina van êlên nû jî dikarî bû hin beşên din ji Mîdiyan ber ve Rojava, bi nav dewleta ermenî ya nû de têvede.

Newekheviyên Kurdan bi xwe û cudabûna cil û bergên wan nîşan didin ku ev gel, yê ku li newalên çiyayî yên ji hevqetî û cuda de belav bû bû, diviya bû ligel çend êlên herêmê, yên ku niha nemane û tenê di riya jêderên kevnare re em navên wan nas dikin, tevlihev bû bin.

Lê tevî van cudabûnên ku me xuya kirine, hêmaneke bingehîn û hawaskar heye ku yekîtiya dêrîn ya Kurdan destnîşan dike. Ew jî zimanê wan e, ev zimanê ku çiqas cidabûn di navbera zaraveyên wî de hebin jî, dîsan jî ew ji aliyên dengdanî (Fonîtika) û rêzimên de zimanekî yekgirtî ye, û tevî ku ew ta radeyekê ji zimanê îranî yê bingehîn - Farisî cuda ye, lê ew zimanekî îranî ye.

Lê, gelo, tevî navçeyên çiyayî yên gelek ji hevqetiyayî ku Kurd lê dijîn, yekîtîya vî zimanî ji kû hatiye ?.

- 3 -

Pêwîst e li ser vê babetê, di riya beramberkirina hemû bermayiyên gotin û navên Mîdî bi rewşa zimanê kurdî re, pir lêkolîn bêne kirin. Lê ev lêkolînên, ha ta nuha pêk ne hatine. Di gera di nav rûpelên dîrokê de ez, ji bilî koçbarkirina Mîdiyan, tu koçbarkirinên din ên êlên îranî yên gewre berve Rojava nabînim, ku kari be belavbûna Kurdan li herêma ku dikeve Başûrê Anqerê, li Asiya Biçûk, û li Bakurî Sûriyê şirove û zelal bike. Û di vê sebarete de, ez dixwazim xwe hilpesêrim wê neqşa herêmên cîwarbûna Kurdan, ya ku gervanê îngilîzî Mark Saykis (M. Sykes) ê ku berî Şerê Cîhanê yê Yekê saline dirêj li herêmên Kurdan geriyaye⁽¹³⁾ daniye.

Mirov dikare ji bo koçbarkirinên dereng yên berve Rojava, di sedsala dehan p. Z. de, çiyayiyên derya Xezer nişan bike. Lê wan li Azerbiycana Başûr Kurdine cîwar dîtin. Û eger çî be jî, navên Dumilî ji peyvên kurdî gelek cuda ne. Heye ku Dumilî bavpîrên êline xweser bin, yên ku di nav Kurdan de bi cî bûne; herwekî Zaza li Bakurê Mêzobotamiya. Tevî ku şeweyê jiyana Zaza ji ya Kurdan ve gelekî nêzik e jî, lê zaravayê wan, herwekî rojhilatnasê rûsî P. Y. Lêrx di sala 1856 an de çespandî⁽¹⁴⁾, gelek ji zimanê resen cihê ye. Bi ser da jî, Kurdên Rojava ji Zaza kevintir in.

- 4 -

Zor girîng e em binin zimên, ku navê Kurdan ê kevin di zimanê ermenî de (Kevintirîn hevsiyên “ cîran “ Kurdan) Mar bû, ev jî li gorî rêzikên zimanê ermenî beramberî navê kevin yê Mîdiyan (Mâda) ne.

Maysayî Xorîniskî⁽¹⁵⁾ di dîroka xwe ya navdar de (Pirtûka yekem, beşê 30 î) hewil dayî ku di navbera avsaneyên ermenî û iranî yên cihêreng de girêdanekê çê bike; ew Tigran, paşayê Ermenistanê, wekî hevalbendê Koriş di serkeftina wî ya li dijî paşayê Mîdî de, bi nav dike. Herweha ew dibêje ku Tigran, piştî serkeftinê, xwişka xwe, ya ku hevaljiyana paşayê Mîdî bû, bi xwe re vegerand mal, herweha hevaljiyana wî ya duhemîn, Anoş digel deh hezar dilên Mar jî bi xwe re anîn, da ku wan li herdu aliyên çemê Araksê (Aras - K. M. Ehmed) bi cih bike. Bavê dîroka ermenî, M. Xurîniskî bi hûrbînî herêma ku dil lê hatine cîwarkirin salix dide û wê xakê weha destnîşan dike: Ji beşê Rojhilat ê “ çiyayê gewre “ Ararat ta Nexçîwan, Celfe û, wekî diyare, ta Ordobadê⁽¹⁶⁾. Di vê nêrîna xwe de, M. Xorîniskî xwe hildipesêre stiranine dîrokî, ên ku xuya dikin çawa Ertowaz kurê Erdeşêr, piştî demekê, di nav Mariyan de bajarê Marakîrt li Şarorê ava dike.

Di axaftin û baweriya M. Xorîniskî de rastiyên girîng hene:

Pêşin, destnîşankirina zor bicih ji erdnîgariyê re, û duhem navlêkirina cîwarbûyan (yên nû - K. M. Ehmed) bi “ Mar “, û hemçerxkirina wî ji dema koçbarkirina wan bi hilweşandina dewleta Mariyan re, ya ku bi destê Farisan ji holê hati bû rakirin. Û

bi tēvedana (hestê - K. M. Ehmed) netewetiyê navê paşayê Ermenistanê dixê nav mijarê⁽¹⁷⁾. Herweha ligel hindê guhartinek xiste binavkirina exriqî ya paşayê Midî İştîyag (İştovîko) û ew kir navek nêzikî navê Ejdehak, ejdehayê evsaneyî yê di Şahnamê de navdar. Hêjayî gotinê ye ku di rojên M. Xorînskî de demeke dirêj di ser jinavçûna Midiyên kevin re borî bû, lê tiştê cihê balkêşiyê ew e ku, tevî wê, dîrokzanê ermenî navê wan li hevdemên xwe, li Kurdan dike. Ango, ew wê baweriya kevin, ya ku Kurdan weke neviyên Mîdiyan nas dike, diparêze.

Agahdariyên erdnîgarî yên M. Xorînskî bi awayekî giştî bi jêderên erebî re yeksan in⁽¹⁸⁾, ew jêderên ku hebûna wargehine Kurdan li Bakurî Araks (Aras-K. M. Ehmed) diçespînin. Girîngtirîn û bicihtirîn nîşan (di vî warî de - K. M. Ehmed) di jêderên erebî de bibîrxistina gundê Ecdeneqan (belkî Evdeheqan be) “ li ber deriyê bajarê Defîn “⁽¹⁹⁾, anga gundê wan Ejdehe-qanên ku M. Xorînskî bi nav kirine. Ev gunda bi xwe jî, gundê jidayikbûna bavê Selahedîn e - dijminê xaçperestan û damezrênerê binceqa (dînasty) Eyobîyan (1169-1250). Min bi hûrbînî mînakên li ser vê hemhatinê di pirtûka xwe: “ *Rûpelîne jî dîroka Qefqas* “ de, ya ku di sala 1956 an de bi zimanê îngilîzî hatiye çapkirin, nîşan kirine.

Ez dikarim tiştêkî din jî bi ser ve bikim: Herwekî tē zanîn, beşê Rojava ji herêma Mako li Îranê, û bicih herêma Dembat ya ku M. Xorînskî tîne zimên, ta êste bi Kurdan şên e. Û heger ji dēvla gotina (Māda) ya kevin di zimanê ermenî de Mar hatiye, lê ew gotina bi farisî bi şeweyê (Māh) hatiye. Wisan jî durvê kevin yê navê Mako (Mahkoh; Māh - küh) tēkiliyên Kurdan bi Mîdiyan re, bi cih diçespîne.

- 5 -

Divê ez li ser xaleke din jî bipeyvîm, ku ew ji ev e: Çawa hat ku Kurdan navê xwe guherîn û dest pê kirin xwe bi: ” Kurd yan Kurmanc “ bi nav kirin. Lê belê, dîrokzanê Ermen hevîzîkî û hevîrêdana Kurdan û Mîdiyan parastîye.

Bersiva vê pirsê di wê yekê de ku, wisa dibe, ku bê guman, dewleta Mîdiya (Mâda) hin êlên ji hev dûr û cuda xisti bûn çarçewa sînora xwe. Eger mebesta Ermenan - hemsîyên Mîdiyan û Kurdan yên sedsaline dirêj - ya bîngêhîn ew e ku gel ji çarçeweke rêzanî ye kevnare û yekgirtî⁽²⁰⁾ hiltê, Kurdan bi xwe dikanî bûn navê xwe bi êleke ji êlên xuyakirî ve girê dana. Heye ku ew êla jî bi riweştên leşgerî hati be naskirin yan jî ew ji hin êlên hevbend pêkhati be.⁽²¹⁾

Min di gotara xwe ya li ser Kurdan de, ya ku min di Însêklopêdiya Îslamî “ Daîrit el-Mearif el-Îslamiye “ de weşandi bû, hin texmînên ji vî awayî li ser Kurdan destnîşan kiri bûn.

Bê guman, wê di paşerojê de li ser vê mijarê pir danûstadinên dirêj bêne kirin. Lê, texmîna me ya bîngêhîn dê hêzdariya xwe biparêze. Çimkî, eger Kurd ne neviyên Mîdiyan bûna, hîngê kanî ew gelê kevnar û bihêz, çi bi serê wî hat? Belê, eger Kurd ne neviyên Mîdiyan bûna, ev tora berferêh ji êlên Kurd yên ku bi zîmanekî îranî yî yekbûyî, ku ji zîmanên îranî yên dîtir cudawaz e, dipeyivin ji ku hat?!

Gêrav - Dehmen

1- Ev lêkolîna tîp bi tîp, bê guhartin û destlêdan hatiye wergerandin. Herwisa hemû navên ku daner bi tîpên latîni danî bûn, me ew wek bi rûsî hati bûn ji nû ve nivisîn. Lê divê em rastiyeke berçav bikin, ku şeweya rêxistina mijarê ji aliyê daner de, ta radeyê ketiye bin bandora awaya diyalogî, ya ku di navbera du zanyarên bi mijarê zane û haydar, hatiye kirin. (*K. M. Ehmed*)

2- Mebesta wî gelên Zagros ên kevin: Lolo, Gotî, Kasi û hwd. (*K. M. Ehmed*)

3- Vegere li nûtirîn lêkolîn li ser dîroka Mîdiya (M. Diyakinov), Mosko 1956 û (Îqrar Eliyêv), Bako 1956. (*Daner*)

Mebesta Mînorskî herdu pirtûkên jêrîn in:

Pirtûka yekem: M. Diyakinov: “ *Dîroka Mîdiya ji kevintirîn çerx de ta dawîya sedsala çaran berî Zayînê* “, Mosko - Lîningirad, 1956. Diyakinov yek ji berztirîn pisporên çerxên kevin e, ne tenê di çarçewa Yekîtiya Sovyet de, lê belê li seranserî cîhanê jî. Ew di çarçewa pîşa xwe de danerê gelek lêkolînên zanistî ye. Pirtûka wî ya ku li ser dîroka Mîdiya (485 rûpel) yek ji girîngtirîn lêkolînên wî ye. Ew di wir de, li gorî jêderên kevin û resen „ *Avêsta* „ jî di nav de, kevnarên mayîn, hin rêşanên zimanewanî, herwisa li gor gihîştiniyên zanyarên dîrokê û bermayên sebareti Mîdiyan û hwd, hewil dide ku li Mîdiya di çerxên dîrokê yê curecur de bikole. Ev babet û heyberine hewas tîne zimên, ku berê zor hindik lêkolînvanan anîne zimên; wekî

hunera Mîdiya, jiyana rewşenbîrî li Mîdiya, aloziyên nivîsandina Mîdiya û babetên din.

Pirtûka duhem: Îqrar Eliyêv “ *Dîroka Mîdiya* “, beşê yekemîn, Bako, 1960. Îqrar Eliyêv: Dîrokzanekî berz e li Azerbeycana Sovyetî, ew danerê çend lêkolînên nirxbiha ye. Girîngiya pirtûka wî li ser Mîdiya (360 + 130 rûpel) ne tenê di lêkolîna li ser dîroka wê ya rêzanî de ye, lê belê di pûtedayîna mezin de ye jî, ya ku daner daye girintirîn pirsên şaristaniya Mîdiya. (124 rûpelên dawî yên pirtûkê tenê ji bo pêşandana bi dehan tabloyên kevnare yên ku li ser dîroka Mîdiya ya şaristanî ne, terxandî ne.).
(*K. M. Ehmed*)

4- Skêv: (Di jêderên erebî de navê wî gelî wekî El-Îskîsiyîn hatiye). Rûniştvanên kenarên Derya Reş yên bakur di sedsaliya heftan ta sedsaliya sisiyan b. Z. Zimanê wan jî, ji malbata zimanên Hindo - Ewropî ye. Di salên heftiyên ên sedsala heftê b. Z. de Sikêviyan karî bûn derbazî Asiya Biçûk bûna, Mîdiya û hin navçeyên li Rojhilata Qeraxa Deryaya Sipî dagîr bikirana, lê di destpêka sedsala şeşê b. Z. Mîdiyan karî bûn ew ji wê navçeyê yekcarî der bikirana, û wisa ew veşerîn cihê ku jê hati bûn.
(*K. M. Ehmed*)

5- Orarto: Yek ji kevintirîn dewletên Rojhilata Jêrîn e. Di çerxên sedsala nehê ta sedsala şeşê b. Z. ew jiya. Ji helema (gir) Ermenistanê û navçeyên derdora wê pêkhati bû. Mîdiyan karî dewleta Orarto li derdora sala (590 b. Z.) wêranbikirana.
(*K.M.Ehmed*)

6- Kiyaxisar - Keyxisro (bi Farisya kevin Hofaxişatra): Berztirîn paşayê Mîdiya bû, ewî li

derdora demên (625/624 ta 584 b. Z.) deselatî kir. Ew yekemîn paşayê Mîdiya bû ku karî bû yekîneyên nivleşgerî yên êlên Mîdiya yên cuda-cuda bikirana hêzeke leşgerî ye yekbûyî. Bi vî awayî, dewleta Mîdî di serdema wî de girîngtirîn serkeftinên leşgerî pêk anîn, yên ku yekser akama xwe li dîroka Rojhilata Jêrîn a kevin kirin.

(K.M.Ehmed)

7- Lîdya: Yek ji dewletên Rojavaya Asiya kevin e, ew di destpêka sedsala heftê b. Z. li herêmê bû dewleteke serbixwe û xurt. Cenga di navbera dewletên Mîdiya û Lîdya bi morkirina peymana navbera herdu aliyan sala (585 b. Z.) kuta bû. Li gorî peymanê Lîdya neçar ma ku çemê „ Galîs „ wekî sînorê Rojava ji Mîdiya re bipejirîne.

(K. M. Ehmed)

8- Navê kevin yê çemê (Galîs) bû.(K. M. Ehmed)

9- Jêderên Asorî yên kevin nîşan didin ku dewleta Mîdiya di salên heftî ji sedsala heftê b. Z. ava bû. Û ev dewlet di sala (550-549 b. Z.), hilweşi. Wisa Mîdiya kete çarçewa mal û arziyên dewleta Exmînî.

(K. M. Ehmed)

10- Di deqê de “ gîneral “ hatiye. (K. M. Ehmed)

11- Itropatîna yan Atirpatikan: Di çerxa kevin û navîn de, navê yek ji navçeyên Azerbeycana Başûr bû, ya ku Mîdiya Bakur an Mîdiya Biçûk hembêz dikir. Ewa ji rûbereke dikete navbera çiyayên Talişê, çema Aras û gola Ormiya. Navê wê ji navê “ Atropat “ hatiye, ewê ku di sedsala çaraê b. Z. de ew navçe destelat dikir. Navê Azerbeycana îroyîn ji ji wir hatiye.

(K. M. Ehmed)

12- Yan parsî. (K. M. Ehmed)

13- Mark Saykes berî Şerê Cihanê yê Yekê bi çend salan serdaneke tevayî li navçeyên Kurdistanê yên cuda, ku di çarçewa Imperetoriya Osmanî de bûn, bi maweya (7500) mîl kir^(*). Pişt re M. Saykes lêkolîneke nirxibind li ser gerîna xwe, tev neqşeke giştî li ser êlên Kurdan, di sala 1908 an de, çapkir. Vegere: M. Sykes, *the Kurdish tribes of the Ottoman Empire* “ The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland “, Vol. 38, 1908, P. P. 451 - 486. (K. M. Ehmed)

14- Mebesta wî ew tiştên ku di pirtûka rojhilatnasê navdar û di lêkolînên kurdî de pispor P. Lêrx “ *Xwendîna ser Kurdên Îranê û bapîrên wan, Xaldiyên bakur* “ (Bi zimanê rûsî)^(**), pirtûka yekem, Pêtersburg, 1856, r 39 - 40, 73 hatiye. Di pirtûka duhem ya heman danerî, li ser Zaza agahiyên bêtir hatine, ewa jî, li Pêtersburgê, sala 1857 an çap bûye. Hêja ye em binin zimên ku sebareti vê babetê Mînskî nêrineke xwe ye cuda hebû; ewî di pirtûka xwe ya bi navnîşna “ Kurd - tîbîn û nirîn “ (rûp. 4-5), ya ku li Pêtrogirad sala 1915 an çap kiriye, kesên ku êlên Zaza bi sedema cudabûna olî û devokî ji nijada Kurd napejrînin, rexne dike û li dijê radiweste. Lê weha diyar e ku Mînskî nêrîna xwe sebareti vê yekê de di salên bîstan de guhart; wekî ku di lêkolîna wî “ Kurd .. “ , ewa ku di Însêklopêdiya Îslamî de belav bûye, de diyar e. (K. M. Ehmed)

15- Mebesta wî nivîskar û dirokzanê ermenî yê kevin Movsîs Xorînatsî ye (Di pirtûkên rûsî de: Maysay Xorîniskî) yê ku di sedsala pêncê ta

destpêka sedsala şeşa Zayînê de jiyaye. Ew yekemîn kes bû, ku dîroka Ermenan ji kevintirîn çerx de ta sala 428 an nivisiye, di nivîsandina xwe de jî, wî jêderên exrîqî û rohilat, çîrok û avsaneyên kevin û wêjeya gelêrî ji xwe re kirin çavkaniyên kêrhatî. Ev berhema dîrokî ya kevin di sê beşan de hatiye. Cara pêşin di sala 1695 an de çap bûye, û pişt re bo çend zimanên ewropî hate wergerandin. Agahiyên dîrokî û wêjeyî yên nirxbar li ser Ermenan têde hene, herweha bi şeweyekî kêm tir li ser gelên derdora wan jî agahî têde tene dîtin. (*K. M. Ehmed*)

16- Bajarên Nexçivan, Celfê û Erdobad nuha li komara Nexçivan, ku di çarçewa Ermenistana Sovyetî de komareke otonomî ye û nêzikî sinorê Îranê dikeve, dikevin. (*K. M. Ehmed*)

17- Mebesta wî peyvên ku Movsis Xorînatsî li ser hevpişkiya Paşayê Ermenistanê di wêrankirina dewleta Mîdî de gotine. (*K. M. Ehmed*)

18- Jêderên erebî yên kevin, jêderên erdnîgarî jî di nav de. (*K. M. Ehmed*)

19- Divîn: Bajarekî bazirganî yî kevin e, li Başûrê bajarê Yerîvanê, li Ermenistanê ava bû bû, di destpêka sedsala sêzdehan de Mexola ew hilweşnad. Li Azerbeycana Bakur jî herêma (Toyîn) heye, ewa ku navenda êla Rawdî ya Kurd a navdar bû, Selahedinê Eyobî ji vê êlê ye. (*K. M. Ehmed*)

20- Di deqê de “ Yekîniyeke doliwgerî ye kevin e “. (*K. M. Ehmed*)

21- Ne dûre ku navê Kurd bi regeza xwe vedigere navê mîletekî dîtir, ku Kurdan xaka wan dagîr kiriye. Wekî nimûne, Birosiyên kevin ji Lêtwanî û Lativîyan re bira bûn, lê pişt re, Elmanên Rohilat hevbendiya wan wêran kirin û navê mîletê serkeftî li xwe kirin. (*Daner*)

* Mîl: Bêhtirî 1,5 mitir dike. (E. Cefer)

** Ev pirtûk ji aliyê Dr. Ebdî Hacî ve bo zimanê erebî hatiye wergerandin. Ji weşanên Xanî, sal 1992, Şam - Sûriyê. (E. Cefer)

Berhemên daner di warê lêkolînên kurdî de

- Bi zimanê rûsî:

1- Agahiyên ku rawêjmendê kunsulxaneya giştî ya Rûsiya li Tebrîzê, birêz Mînskî, dema serdana xwe li Meraxê û herêma çemê Cixit û Tatawê di destpêka Tebaxa sala 1906 an, kom kiri bû “ *Nûçeyên rêvebiriya leşgerî ya herêma Qefqasê* ” sala 1907-an de, sêyekê duhem, hejmar 20 rûpel 34-55.

2- Raporek li ser gera rawêjmendê kunsulxaneya giştî li Azerbeycanê, Mînskî bo herêma Mako li meha Çiriya Pêşin, sal 1905, “ *Berhemên bo lêkolînên Rojhilatê* “, sala 1909 an, belavoka yekem, rûpel 1-62 ligel neqşekê.

3- Ehil Elheq, ango “ Xwediyên maf ”, yan jî “ Elî Îlahî ” pêşgotin, deq, wergerandin, Mosko, sala 1911 an.

4- Agahiyên di dermafê rûniştvanên hin herêmên sînorê Tirkîyê - Faris, “ *Berhemên bo lêkolînên Rojhilatê* ”, sala 1915 an, belavoka duhem, rûpel 433-480.

5- Kurd - Têbîn û nirîn, Pêtrogirad, sala 1915 an.

6- Serdana herdu birêzan Mînskî û Siplî, nûnerên Rûsiya û Îngilîza, di 8 ê Hizêranê ta 16 ê êlûnê sala 1911 an de bo herêmên Farisan yê ji lay Tirkîyê ve dagirkirî, “ *Berhemên bo lêkolînên*

Rojhilatê “, sala 1915 an, belavoka duhem, rûpel 1-132 ligel neqşekê.

7- Sînorên Tirkîyê - Faris yên ji lay nûnerê Împeretoriya Rûsî birêz Mînorîskî di sala 1914-an de destnîşankirî, “ *Berhemên bo lêkolînên Rojhilatê* “, sala 1915 an, belavoka duhem, rûpel 219-432, ligel 6 neqşan û 12 wêneyan.

8- Destnîşankirina sînorên Tirkîyê - Farisa “ *Nûçeyên Cîvata Erdnîgarî ya Împeretoriya Rûsî* “, sala 1916-an, bergê 52., rûpel 351-392, ligel 8 fitika (liste), neqşekê û 3 fitikan û wêneyekê.

9- Qedem Mako, Têbîniyên gervanekî, Pêtrogîrad, sala 1916-an, 29 rûpel û 8 neqş pêşkêş kir.

10- Kîleşîn û kevintirîn bermayên mêjûyî li nêzîkî gola Ormiye. “ *Belavokên beşê Rojhilatê ya cîvata bermayîzanîne ya Împeretoriya Rûsî* “, sala 1916 an, bergê 24. rûpel 145-193 an de.

- Bi zîmanê îngilîzî:

11- Pîrsa Mûsil “ *Navenda aqahîyan ya ji bo pîrsên cîhanî ku bi ser pirtûkxana Emrîkî li Parîsê ve* “ Nîsana sala 1926-an, hejmar 9 û 10, rûpel 1- 44 ligel 2 neqşan.

12- Têbînî li ser alfebeya kurdî ya latîni, “*Kovara komela padişahî ya Asiya*”, Tîrmeha sala 1933 an, beşê 3, rûpel 643-650.

13- Raporek li ser pirtûka “ A. M. Hamilton, *Serdanek bo Kurdistan*, Londra, sala 1937 an, çapa yekem ”, “ *Belavoka xwendegeha Rojhilat û*

lêkolînên Efrîqî “, sala 1937 an, bergê 9., hejmara yekem.

14- Raporek di dermafê pirtûka “ T. R. Liç, *sîstemên civakî û aborî li Rawendoza kurdî*, Londra, sala 1940 “, *Kovara Erdnîgarî* “, hejmara meha Nîsanê, sala 1941 an.

15- Goran “ *Belavoka xwendegêha Rojhilat û lêkolînên Efrîqî* “, sala 1943 an, bergê 11., beşê yekem, rûpel 75-103. Dr. Nacî Ebas ev gotar wergerandiye ser zimanê kurdî, binêre li kovara “ *Gelawêj* ” ya kurdî, Bexda, sala 1944-an, hejmarên 5-9.

16- Êlên li Rojavayê Îranê, “ *Kovara Însîtuta Întiropolocî ya Padişahî* “, 1945, bergê 77., beşê yekem û duhem, rûpel 73-80.

17- Raportek li ser pirtûka A. Safrasitiyan, *Kurd û Kurdistan*, Londra, 1948, “ *Pirtûkxaneya Rojhilatê* “, Laydîj 1950, hejmara duhem, rûpel 50-51.

18- Lêkolînên li ser mêjûyê Qefqasê, Londra 1953, rûpel 9, 21, 32-37, 113-116, û 124-146.

19- Navên şunan bi zimanê Mengolî li Kurdistanê Mokerîyan, “ *Belavoka dibistana Rojhilatî û lêkolînên Efrîqî* “, 1957, bergê nozdehan, hejmara yekem.

- Bi zimanê firensî:

20- Têbîniyên li ser kêşa Ehl-Elheq "Xwediyan Rastiyê" *Kovara Cihana Îslamî* ", 1920, bergê 25-26, rûpel 19-97.

21- Têbînî li ser kêşa Ehl-Elheq " *Kovara dîrokî û olî* ", 1928, bergê 45., hejmara yekê, rûpel 90-105.

22- Pirtûkeke kurdî " *Kovara lêkolînên Îslamî* ", 1930, bergê çarê, beşê yekê, rûpel 157-160.

23- Serdestiya Diyalima " *Belavoka lêkolînên Îranî û Farisî* ", Parîs 1932, hejmara sisiyê, rûpel 26.

24- Di dermafê pêwendiyên Tirkiyê - Îtaliya di sedsala pazdehan de " *Belavoka Civata Lêkolînên Îranî û Farisî* ", Parîs 1933, hejmara heştê, rûpel 23.

25- Regeza Kurdan, di pirtûka " *Raporên kongireya cihanî ya bîstan ya rojhilatnasiyê di sala 1938 an de* ", Biroksêl, 1940, rûpel 143-152.

26- Deqine kurdî ye kevnar " *Belavoka Navenda Lêkolînên Kurdî* ", Parîs, 1950, hejmara dehê, rûpel 8-10.

Gotarên

wî di “ Însêklopêdiya Îslamî “ de

27- Kurd - Kurdistan, bergê didiyê, çapa firansî, rûpel 1196-1222, çapa îngilîzî rûpel 1130-1155, çapa elmanî rûpel 1212-1240.

28- Lek, bergê sisiyê, çapa firansî, rûpel 11-12, çapa îngilîzî rûpel 10-11, çapa elmanî rûpel 11-12.

29- Lor, Lora gewre û Lora Biçûk, çapa firansî rûpel 43-50, çapa îngilîzî rûpel 41-50, çapa elmanî rûpel 45-54.

D a w î